

УДК 82
ББК 83.3(0)9

**АМИР ХУСРАВИ ДЕХЛАВИ
ВА ИБДООТИ САНЪАТҲОИ
НАВИ БАДЕИ** *Юсуфов Умриддин, докторанти Институтуи
забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи
илмҳои Тоҷикистон*

**АМИР ХУСРАВ ДЕХЛАВИ И
СОЗДАНИЕ НОВЫХ
СРЕДСТВ ХУДОЖЕСТВЕН-
НОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ** *Юсуфов Умриддин, докторант Института языка
и литературы имени Рудаки Академии наук
Республики Таджикистан*

**AMIR KHUSRAV DEHLAVI
AND CREATION OF NEW
MEANS FOR IMAGINATIVE
DEPICTION** *Yusufov Umriddin, Doctoral student of the Institute of
Language and Literature named after Rudaki under
Tajikistan Republic Academy of Sciences
E-MAIL: nushin74@mail.ru*

Калидвожаҳо: *Амир Хусрав, Рисоил-ал-эъчоз, Эъчози Хусравӣ, дурӯ, қалб-ал-лисонайн, васфу-л-ҳарфайн, арбаъ-ал-аҳраф, тарҷумат- ал-лафз, иттисол-ал-хуруф, ибдооти санъатҳои нави бадеӣ*

Муаллиф кӯшиши ба ҳарч додааст, ки дар хусуси он санъатҳои нави бадеӣ, ки аз ҷониби Амир Хусрави Деҳлавӣ ихтироъ шудааст, баҳс намояд. Амир Хусрави Деҳлавӣ аз шоирони маъруфи садаи XIII адабиёти форсии тоҷикӣ буда, аз худ мероси гаронбаҳои адабӣ боқӣ гузоштааст. Ӯ дар навъҳои гуногуни адабӣ таъъомӣ намудааст. «Рисоил-ал-эъчоз», ки бо номи «Эъчози Хусравӣ» низ машҳур аст, аз муқаддима, панҷ рисола ва хотима иборат аст. Ин панҷ рисола 33 боб ва 190 фаслро дарбар гирифта, муаллиф ҳар бобро «хат» ва ҳар фаслро «ҳарф» номидааст. Муаллиф санъатҳои бадеиро аз рӯи моҳияташон ба ду навъ: кӯҳна ва нав (қадим ва ҷадид) тақсим қардааст. Санъатҳои қадиме, ки ӯ дар рисолааш овардааст, айнан аз рисолаҳои пешини бадеӣ порсии тоҷикӣ нақл нашуда, баръакс дар онҳо тасарруфи (ислоҳот)-и муаллиф ба назар мерасад, яъне муаллиф онҳоро такмил дода, унсурҳои нави бадеӣ порсии тоҷикро дохил намудааст. Дар баробари ин, Амир Хусрав дар ин рисола 27 санъати нави бадеӣ сохтааст. Санъатҳои «дурӯ», «қалб-ал-лисонайн», «васфу-л-ҳарфайн», «арбаъ-ал-аҳраф», «тарҷумат- ал-лафз» аз ҷумлаи санъатҳои ихтироъқардаи муаллифи «Эъчози Хусравӣ» мебошад. Вале, мутаассифона, ин санъатҳо голибан ба рисолаҳои бадеи порсии тоҷикӣ ворид нашудаанд ва шоирон ба онҳо тавачҷуҳ зоҳир накардаанд.

Ключевые слова: *Амир Хусрав, «Расал аль-и`джаз», «И`джази Хосрови», дуру, қалб аль-лисонайн, васф уль-харфайн, арбаъ аль-аҳраф, тардҷумат аль-лафз, иттисал аль-хуруф, создание новых средств художественного изображения*

Сделана попытка исследовать вопрос о новых средствах художественного изображения, созданных Амиром Хусравом Дехлави. Амир Хусрав Дехлави является одним из известных представителей таджикско-персидской литературы XIII века, оставившим после себя ценное художественное наследие. Он проявил талант в различных литературных жанрах. Произведение «Расал аль-и`джаз», которое известно также под

названием «И`джази Хосрови» («Чудеса от Хосрова»), состоит из предисловия, пяти трактатов (книг) и заключения. Эти пять трактатов содержат 33 главы и 190 разделов. Каждая глава была названа автором «хат» (письмо), а каждый раздел назван «харф» (буква). Автор разделил эти художественные средства по их сущности на два типа: старые и новые (древние и современные). Древние средства художественного изображения, приведенные в его произведениях, не были буквально заимствованы из прежних трактатов по риторике. Напротив, в них наблюдаются новые мысли, то есть автор усовершенствовал их и добавил новые художественные элементы. Вместе с тем Амир Хусрав в своем труде создал 27 новых средств художественного изображения. Такие средства, как «дуру», «калб-аль-лисанаин», «васфу-ль-харфайн», «арба-аль-ахраф», «тарджумат-аль-лафз» были созданы автором «И`джази Хосрови». К сожалению, эти средства по большей части не вошли в таджикско-персидские трактаты о средствах художественного изображения.

Key words: Amir Khusrav, *Risail al-i' jaz*, "Jazi Hosrovi", *duru*, *kalb al-lisana-yi*, *vasf ul-harfain*, *arba al ahrav*, *tarjumat al-lafz*, *ittisal al-huruf* creation of new means of imaginative depiction

The author made an endeavour to research the problem concerning the new means of imaginative depiction, created by Amir Husrav Dehlavi. The latter is one of the well-known representatives of the Persian-Tajik literature of the XIII-th century who left a valuable artistic heritage after himself. He displayed talent in various literary genres. The literary production "*Rasail al-i' Djaz*) known also under the title "*I`Djazi Hosrovi*" ("*Miracles from Hosrov*" consists of preface, five treatises (books) and conclusion. The formers contain 33 chapters and 190 sections. Every chapter was called by the author as "*khat*" (letter) and each section is called as "*kharf*" (alphabet letter). The author divided these artistic means into two types in pursuance with their gyst: old and new ones (ancient and modern). Ancient means were not borrowed from former treatises on rhetoric. On the contrary, new ideas are observed in them, i. e., the author improved them having added new artistic elements. At the same time Amir Husrav created in his work 27 new means of imaginative depiction. Such elements as "*duru*", "*kalb-al-lisanain*", "*vasfu-l-harfain*", "*arba-al-ahraf*", "*tarjumat-al-lafz*" were created by the author of "*I Djazi Hosrovi*". Unfortunately, the most part of them was not included into the new Persian-Tajik treatises dealing with the means of imaginative depiction.

Тӯтии шаккархори Ҳинд¹ Ҳазрати Амир Хусрави Дехлавӣ (1253-1325) аз шуарои маъруфи садаи XIII -и адаби порсӣ буда, аз худ мероси гаронбаҳои назмиву насрӣ

¹ Амир Хусрав дар бораи лақаби худ гӯяд:

Чу ман тӯтии Ҳиндам ар рост нурсӣ,

Зи ман ҳиндуӣ нурс то нағз гӯям.

Худоё чу Хусрав дар ин бӯстон,

Куҳан тӯтие шуд зи Ҳиндустон.

Урфӣ:

Ба рӯҳи Хусрав аз ин порсӣ шакар дорам,

Ки коми тӯтии Ҳиндустон шавад ширин.

Ҳоҷа Ҳофиз:

Шаккаршикан шаванд ҳама тӯтиёни Ҳинд,

3-ин қанди порсӣ, ки ба Бангола меравад.

боқӣ гузоштааст. Шиблии Нуъмонӣ барҳақ дар бораи мақом ва шахсияти Амир Хусрав менависад: “Дар Ҳинд аз шашсад сол пеш то кунун шахсияте дорои камолоти мухталиф, мисли Амир Хусрав чашм ба ҷаҳон накушудааст ва агар росташро меҳохем, ҳатто дар Эрон ва Рум дар хилоли ҳазорҳо сол ин чунин шахсияти дорои авсофи гуногун ба ҷуз чанд нафар ба зуҳур наёмада” [11, 17; 1, 108]. Амир Хусрав дар анвои гуногуни адабӣ таъъозмӯй кардааст. “Расоилу-л-эъҷоз” (соли таълифаш 1319 м.)-и ӯ, ки бо номи “Эъҷози Хусравӣ” низ машҳур аст, аз муқаддима, дебоча, панҷ рисола ва хотима иборат мебошад. Ин панҷ рисола 33 боб ва 190 фаслро дарбар гирифта, муаллиф ҳар бобро “хат” ва ҳар фаслро “ҳарф” номидааст.

Бинобар гуфтаи донишманди ҳиндустонӣ Сайид Аҳсануззафар солҳои 1989-1990 дар Ҳиндустон тарҳе барои тарҷумаи англисии рисолаи “Эъҷози Хусравӣ” таъсис дода шуд, ки чилди сеуми он аз ҷониби профессор Муҳаммад Валиюлҳақ Ансорӣ ва Сайид Аҳсануззафар ба забони англисӣ баргардон шуд. Онҳо дар муқаддимаи ин рисола менависанд: “Ҳадафи бузурги ин рисола ҳамонро ироаи намунаҳои насри мурассаъу музайян ва ошкор кардани қорбурди саноеъу бадоеъи гуногун аст. Ва бад-ин тартиб ин асар, агар аз сӯе сабақро дар кишвари насри мутадовил муҳаққақ мекунад, ҳамон тавр ки дар кишвари шеър ҳаст, аз сӯи дигар, улғуи меъёрӣ барои тақлиди насрнигорони он аҳд ҳам таҳия мекунад. Ин аст, ки имрӯз пас аз 600 сол шояд камтар касе ҳиммат ва ҳавсала дошта бошад, ки ин асарро бихонад, то ҷӣ расад ба фаҳмидани матолибу никоти он ва баҳрагирӣ аз он замон иваз шуда ва қароҳа ҳам иваз шуда. Чизе, ки дар он хангом мақбул буд, имрӯз мардуд аст ва сухане, ки дар он хангом ривоч дошт, имрӯз арзиши худро аз даст додааст. Мунтақиди ин давра, агар ин асари Хусравро бихонад, нахустин нақше, ки бар сафҳаи зеҳнаш сабт хоҳад шуда, ин аст, ки Хусрав ба ноҳақ ин талошҳо кард ва ин дафтари бемаънӣ навишт. Вале агар сайру дилсӯзиро ба қор бурда талош кунад, ки то мазиятҳои “Эъҷози Хусравӣ”-ро дарёбад, яқин аст асари Хусрав ба назараш фузул ва бемаънӣ чилва нахоҳад кард ва ин қовишҳои адабӣ лағв нахоҳад буд, зеро намунаҳое аз сабақҳои беҳтарини насри он замон дар он ёфта мешавад, ки бавижа дар баррасии бақои насри форсӣ дар Ҳиндустон судманд хоҳад буд ва ба бисёре аз иттилооти марбут ба луғату адаб ва ҷомеа метавон пай бурд, ки дар саросари китоб ба таври пароканда вучуд дорад ва нишондиҳандаи аҳвол ва қавоифи он аҳд аст.

Хусрав иддаъо кардааст, ки дар насри “Эъҷози Хусравӣ” сабақро пеш гирифтааст, ихтироъ ва эҷоди худӣ ӯст, вале дар муқаддимаи рисолаи аввал менависад, ки дар Ҳинд сабақи тозаи наср ба марҳалаи иртиқо расидааст, ки дар он саноеъу бадоеъ тавре ба қор рафта, ки дар об гулоб ба қор бурда мешавад. ӯ хостааст намунаҳои аъло аз ин сабақро дар ин асар ироа диҳад. Бадеҳист, ки Хусрав наметавонист ба қароиши умумии аҳди худ, ки дар навиштаҳои нависандагони муосираш вучуд доштааст, беъятиной нишон диҳад” [1, 111]. Ин сабақи ниғориши муаллифро донишмандони тоҷик Х. Шарифов “тарзи ҳоси Амир Хусрав” [10, 120] ва М. Нарзиқул “тарзи хусравона” ва гоҳи дигар танҳо “хусравона” [5, 114] номидаанд. Ва ақсари муҳаққиқон ба баёни печидаву муҳам ва душвори “Расоилу-л-эъҷоз” ишора кардаанд. Худи Амир Хусрав дар ҳарфи ҷаҳоруми рисолаи аввал ишора мекунад, ки сухани ӯ “бо пирояи мустаор” ораста аст [3, 70-71]. Хусусан, агар он бо саноеъу бадоеъ музайян бошад, “аз ин ҳайс метавон онро ба унвони номанигории вижае талаққӣ кард” [1, 108]. Дигар ин ки, агар қалом қолибан бо саноеъи лафзӣ ороиш ёбад, тарзи сухани маснӯъ ба вучуд омада, тақаллуфоти зиёд ба мушоҳида мерасад.

Амир Хусрав дар ин рисола, пеш аз ҳама ва беш аз ҳама талош кардааст, тавоноӣ ва ҳунари номанигории худро ба намоиш гузорад. Аз ин рӯй, чунин ба назар менамояд, ки ӯ ба зехну дарки хонанда кор надорад. Сухани ӯ бо розу рамз, кинояву маҷоз ва ишороту талмехот баён шуда, ба сурати муаммо даромадаанд, ки дар натиҷа фаҳми он душвор гардидааст. Ва муҳимтар аз ҳама, дар шеваи баёни Амир Хусрав бештар тақаллуфу тасаннӯъ ба назар мерасад ва ин амр яқинан аз он дарак медиҳад, ки дар шибҳи қораи Ҳинд дар ин давра забони порсӣ бештар ба ибҳомот мувҷеҳ шудааст.

Амир Хусрав дар муқаддимаи чилди севуми ин асар равиши таълифи худро чунин баён медорад: “Ар-рисолату-с-салосату мин “Расоили-л-эъҷоз”-и фӣ-л-латоиф мина-л-маснӯоти таштамили ӯала хаттайн” (Тарҷума: Рисолаи севум аз “Рисоилу-л-эъҷоз” дар латифаҳое аз маснӯот буда, шомили ду хат аст). Хатти аввал “Дар санъатҳои қадим ва тасарруф дар онҳо ба расми ҷадид” унвон дошта, муштамил бар дувоздаҳ ҳарф. Хатти дувум дар санъатҳои ҷадиди вазъи Хусрав, муштамил бар понздаҳ ҳарф. Месазад таъкид кард, ки М. Нарзиқул бо истинод ба гуфтаи донишманде (мутаассифона, номи ӯро набурдааст-У.Ю.) кӯшиши ба доираи таҳқиқ кашидани кулли синооти мавҷудро дар осори манзуму мансури Амир Хусрав карда ва ба он ноил шуда, ки танҳо 124 навъ дар он мавриди қорбаст қарор гирифтааст [6, 226].

Бояд ба як нуқта ишора кард, ки ҳамаи санъатҳое, ки Амир Хусрав дар ин рисола мавриди истифода қарор додааст, ба наср итлоқ доранд. Вале чунонки ба мушоҳида мерасад, муаллиф зимни таърифи қадиму ҷадид суҳанашро бо абёти арабиву порсӣ зинат медиҳад. Бар ин асос метавон гуфт, ки бархе аз саноеъи бадеъии “Расоилу-л-эъҷоз” дар қанори наср ба назм низ иртибот доранд. Ин санъатҳо, бидуни шубҳа, дар асоси суннати бадеънигории порсии тоҷикӣ вазъ шудаанд. Вале фарқи онҳо дар ин аст, ки Амир Хусрав “дар асоси таълимоти ҳиндувон роҷеъ ба назарияи шеър ... назарияи худро роҷеъ ба санъати ихому ҳаёл [ва дигар санъатҳо –У.Ю.] эҷод кард” [8, 95]. Ин назари донишманди рус А. Тоҳирҷонов дуруст аст, Амир Хусрав дар қоргоҳи эҷодӣ ва муқтазои қамони худ назариёти адабии порсии тоҷикӣ ва ҳинди ро имтизоҷ баҳшида, натанҳо дар тақмили муҳтавои саноеъ, балки дар ибдоъи онҳо нақши умда дорад. Ҳамин аст, ки донишманди тоҷик Х. Шарифов таъкид мекунад “...решаҳои ҳиндии муқаддамоти назарӣ-адабии Амир Хусрав ва, аз қумла, сабки ҳиндӣ мӯҳтоҷи шарҳу тавзеҳ мебошад. Дар акси ҳол эҷодиёти Амир Хусрав, ақидаҳои ӯ роҷеъ ба услуб ва навоарӣ дар эҷоди адабӣ ва сабки суҳан умуман аз қараёни яғонаи адабиёти форсӣ берун мемонанд” [10, 80]. Воқеият чунин аст, ки санъатҳои вазъқардаи Амир пас аз қарни XIII-XIV то имрӯз дар рисолаҳои бадеъи порсии тоҷикӣ, ба қуз дар рисолаи “Бадоёу-л-афқор”-и Ҳусайн Воизи Қошифӣ, мавриди истиқбол қарор нагирифт.

Чунонки Амир Хусрав дар муқаддимаи рисолаи севум ба сароҳат менависад, санъатҳоро аз лиҳози моҳият ба ду навъ: қадим ва ҷадид қудо қардааст. Санъатҳои қадиме, ки ӯ дар рисолааш овардааст, айнан аз рисолаҳои пешини бадеъи порсии тоҷикӣ нақл нашуда, баръакс дар онҳо тасарруфоти муаллиф ба назар мерасад, яъне муаллиф онҳоро тақмил дода, унсурҳои нави бадеи порсиро дохил намудааст. Санъатҳои ҷадид моҳият ва муҳтавои наво дошта, “иддаои ӯро дар мавриди тозагии назар ба сабки наво” [10, 115] тақвият мебахшад. Шумораи умумии онҳо 27 санъат мебошад.

Муаллиф зимни баррасии санъатҳои наво ба возеъ будани худ сароҳатан ишора мекунад: “Муҳтареъ қасеро сурат тавон гуфт, ки қун арсаи арабӣ беҳад аст, барои

хеш алоҳида алфозе ҳаёломез ғайри он чи дар рукъаи котиб аст, берун ораду аз он ҳамин намуна бо намунаи дигар барсозад, то он ки чунин кунанд ҳам, мутобеъи ман буваду возеъ ман бошам” [3, 224]. Муҳаммадхусайни Тасбеҳӣ низ Амир Хусравро аз возеъони санъатҳои чадида бадеи порсӣ мешуморад: “Вай (Амир Хусрав – У.Ю.) хама чо дар осораш мусирран мегӯяд, ки мухтареъ ва мубдеи саноеъест, ки пеш аз ӯ касе ихтироъ накард ва агар кард дар як чумла ва як байт беш набуд [9, 280].

Дар идомаи сухани худ Тасбеҳӣ менависад: “Осори манзум, хусусан ғазалиёт, касоид ва қатаъоти Амир Хусравро аз ин манзар бояд ба силки таҳқиқ кашид, зеро теъдоди зиёди санъат низ худаш иътироъу ибдоъ ва вазъ кард ва амалан дар насру назми хеш ба кор бурд [9, 280].

Боби дувуми рисолаи севум зери унвони “Хатти дувум дар санъатҳои чадидаи вазъи Хусрав” омадааст. Худой Шарифов дар асоси нусхаи чопи лакҳнавии “Эъҷози Хусравӣ” унвони боби дувумро “Хати дувум дар понздаҳ ҳарф дар санъатҳои чадида, ки баъзе вазъи котиб аст ва баъзе муштарак” зикр кардааст [10, 115]. М. Нарзиқул дар муқаддимаи худ бар “Расоилу-л-эъҷоз” дар унвони хати дувум “ва баъзе муштарак”-ро афзудааст, вале дар матни рисола он дида намешавад [3, 12]. Ин андешаи донишмандони тоҷик дуруст аст, зеро ҳамаи саноеъи ин боб аз мухтареоти Амир Хусрав набуда, баъзе аз онҳо то замони Амир Хусрав вучуд доштаанд. Аз чумла, санъати “муаммиёт” ба ин гуфта гувоҳ аст. Ба ин далел, ки дар боби аввал муаллиф тибқи суннати бадеънигории порсии тоҷикӣ муштарак будани санъати муамморо зикр мекунад, вале дар боби дувум анвои муамморо вазъ карда, ба хотири он ки миёни онҳо тафовут гузорад, онро “муаммиёт” номидааст. Дар ин хусус каме поинтар таваққуф хоҳем кард.

Бояд гуфт, ки аз ҳайси мухтассот ғолибан саноеи фасли дувумро метавон ба санъатҳои лафзӣ итлоқ нисбат дод.

Нахустин донишманде, ки бархе аз санъатҳои рисолаи “Эъҷози Хусравӣ”-ро дар асари худ истифода бурдааст, Хусайн Воизи Кошифӣ мебошад. Хусайн Воизи Кошифӣ, вақте ки аз санъатҳои вазъкардаи Амир Хусрав истифода мебарад, ба онҳо аз ду тариқ ишора мекунад: пеш аз таърифи санъатҳо ба мухтареи онҳо ишора мекунад ва ё онро “аз мавзӯоти Амир Хусрав” медонад; б) чанд санъати дигарро аз “Эъҷози Хусравӣ” аҳз карда, вале аз зикри номи мухтареи санъат ва марҷаи онҳо худдорӣ мекунад.

Дар “Бадоеъу-л-афкор” се санъат аз мухтареоти Амир Хусрави Дехлавӣ ба шумули зуллисонайн, мусаҳҳафи зуллисонайн, ҳомили мавқуф ёд шуда, ки Кошифӣ баръақс онҳоро бо забони нисбатан сода ва фаҳмо баён кардааст. Бояд гуфт, ин санъатҳое, ки Кошифӣ дар рисолаи худ зикр кардааст, санъати “зуллисонайн” ҳамон санъати “зурӯятайн” аст, ки ба фасли дувум марбут буда, ду санъати дигар ба фасли аввал, яъне санъатҳои қадим ва тасарруф дар онҳо ба расми чадида дахл доранд.

Дар баробари ин, Кошифӣ баъзе тасарруфотро, ки зимни баррасии санъатҳои Амир Хусрав анҷом додааст, нишон медиҳад. Аз чумла, Амир Хусрав дар санъати мурашшаҳ тасарруфе карда, ки Кошифӣ дар ин хусус чунин маълумот медиҳад: “Севум, мувашшаҳи мурашшаҳ ва ин санъат аз мухтареоти Амир Хусрави Дехлавист” [4, 326] ва “Мустазоди мавқуф ҳам аз мавзӯоти Амир Хусрав аст” [4, 556].

Кошифӣ баъзе санъатҳои дигарро, ба шумули мавқуф, аз рисолаи “Эъҷози Хусравӣ” баргирифта, вале ба марҷаи онҳо ишора накардааст. Инчунин мухтареоти дигари Амир Хусравро, аз қабилҳои дурӯ, қалбу-л-лисонайн, арбату-л-аҳраф,

муъчизату-с-сана ва-ш-шафот, тарчумату-л-лафз, мухтамилу-л-маонӣ, мавқуфу-л-охир канор гузоштааст.¹

Донишманди дигаре, ки дар бораи Амир Хусрав ду таълифоти арзишманд дорад, Шиблии Нуъмонӣ мебошад.² Рисолаҳои “Ҳаёти Амир Хусрав” ва “Баёни Хусрав” ҳар кадом дар “хусравшиносӣ” нақши умда доранд. Инчунин, як боби чилди дувуми “Шеър-л-Аҷам ё таърихи шуаро дар адабиёти Эрон” ба ҳаёт ва эҷодиёти Амир Хусрав бахшида шудааст. Шиблии Нуъмонӣ дар фаслҳои “Саноеъ” ва “Саноеъу бадоеъ”-и “Шеър-л-Аҷам” аз понздаҳ санъати чадидаи Амир Хусрав танҳо дар бораи ҳашт санъат, аз ҷумла дурӯ, қалбу-л-лисонайн, васфу-л-ҳарфайн, арбаату-л-аҳраф, муъчизату-с-сана ва шафот, тарчумату-л-лафз, мухтамилу-л-маонӣ ва мавқуфу-л-охир ба таври мухтасар маълумот додааст. Шиблии Нуъмонӣ сабки бисёр печида ва мубҳами Амир Хусравро ба “кӯҳ кандану коҳ баровардан” ташбеҳ сохта, зимнан ба саноеъи матраҳкардаи муаллиф назари мусбат надорад. Ин дидгоҳи Шиблии Нуъмонӣ бидуни дар назар гирифтани суннатҳои устувори афкори назарӣ ва зебоишинохтии порсии тоҷикӣ баён шуда ва то ҷое зидду нақиз ҳам ҳаст. Андешаҳои ӯро ар ин маврид ба ду қисм ҷудо намудан лозим меояд: қисми аввали назари ӯ он аст, ки санъатҳои “Расоилу-л-эъҷоз”-ро “хеле бетакаллуф аз кор дар омада ва бад-он поя намерасад, ки қобили эрод ва нуктачинӣ бошад” [11, 1/145] ва ҷои дигар “Ҷ дар ин саноеъ ва ковишҳои беҳосилу бечо чандин чилд навишта...” доништааст. Дар қисми дувум низ то андозае дар фикри худ устувор аст, вале ба ҳунарозмоии соҳиби “Расоилу-л-эъҷоз” таъкид мекунад: “Амир Хусрав дар саноеъу бадоеъ ҳунарозмоие, ки намуда, ҳарчанд ки он кӯҳ кандану коҳ баровардан аст, лекин аз ин лиҳоз дар ин ҷо зикре аз он ба таври иҷмол ба амал ояд” [11, 1/142]. М. Нарзиқул ин ақидаи Шиблии Нуъмониро “ноадолатона” хондааст [6, 227].

Дар Тоҷикистон роҷеъ ба ибдооти саноеъи бадеъии Амир Хусрав донишмандони тоҷик Худой Шарифов ва М. Нарзиқул пажӯҳишҳо анҷом додаанд. Х. Шарифов дар ин самт оғозгар буда, фасли дувуми боби аввали рисолаи “Назарияи наср”-ро ба баррасии сабки шеърии сухани мансур таҳсис додааст. Хусусан, дар фасли “Андешаҳои Амир Хусрав роҷеъ ба сабки шоирона” иҷмолан ба шарҳу тавзеҳи баъзе санъатҳои бадеъии “Расоилу-л-эъҷоз” пардохтааст.

Аммо доираи таҳқиқи М. Нарзиқул ҳам аз лиҳози фарогирии мавзӯ ва ҳам аз ҳайси баррасиву таҳлил нисбатан густарда ва амиқтар мебошад. Ин муҳаққик вобаста ба ин мавзӯ дар китобҳои “Адабиётшиносии форсии тоҷикӣ дар асрҳои XIII-XIV”, “Эъҷози Хусравӣ” ва мақоми он дар таърихи афкори адабии форсии тоҷикӣ” ва рисолаи таҳқиқи “Трактат Амир Хусрава Дихлави “Эъдҷазии Хусрави” (“Ҷудо Хусрава”) и традицияи эпистолярного жанра в истории персидско-таджикской литературы” (X-XIV вв.) изҳори назар карда, дар асоси сарчашмаҳо ва пажӯҳишҳои мавҷуда масъалаҳои марбутаро дар ин самт ҷамъбаст намудааст. Хусусан, ин муаллиф дар фасли “Санъатҳои бадеъӣ ва ибдоот”-и рисолаи сеवуми худ, ки нисбат ба дуи дигар ҷомеъ мебошад, доираи таҳқиқи худро на танҳо ба саноеъи рисолаи

¹ Барои маълумоти бештар ниг: дар бораи санъатҳои мӯҷаддада ва мухтареоти Амир Хусрав мо дар мақолаи «Бадоеъу-л-афкор»-и Кошифӣ ва рушди назарияи адабӣ дар садаи XV ба таври муфассал изҳори назар кардаем.

² М. Нарзиқул дар фасли «Санъатҳои бадеъӣ ва ибдоот» менависад, ки Шиблии Нуъмонӣ аз аввалин донишмандон-адабиётшиносонест, ки ба санъатҳои бадеъӣ ва навғониҳои Амир Хусрав диққат додааст (ТР. 226)

севуми “Эъҷози Хусравӣ” маҳдуд сохта, балки дар бораи санъатҳои мутадовил ва машҳури рисолаҳои дигари Амир Хусрав низ маълумоти нисбатан комил дода, ки қобили таҳсин ва арҷгузорист.

Ҳамзамон бояд таъкид кард, ки тавассути ҳамин донишманд матни интиқодии “Расоилу-л-эъҷоз” дар асоси танқех ва тасхеҳи 4 нусха ба хатти крилӣ таҳия карда, ки он соли 2013 дар Душанбе чоп шуд.

Рисолаи севуми Амир Хусрав бо ин ҷумла шурӯъ мешавад: “Чун бӯқаламуне хоҳад, ки дар ин тарз ниғорише кунад, ўро муҳайяла бояд бағоят борикангез, то ба шакли наққошони чирадаст мӯи дақоик бар сари қалам бандад ва ҳаёлотӣ муваҷҷаху мусаввароти зулвучӯх ва намунаҳои чадида мисолҳои ғариб бар рӯи сафаҳот таҳрир кунад. Аз адои рангомезии тасҳифу таҷнис ва дигар маснӯоти лафзӣ, ки чеҳраи латоифро ба гулгунаи тақаллуф мулавлан гардонад. Алорағми рангомезон, ки тарки маснӯоти лафзиро аз аҷзи котиб сурат хоҳанд кард, дар ҳар санъат номаи дароз ниғориш кардам. Байт:

То нақши маро аҳли маонӣ чу бинанад,

Ҳайрон шуда чун сурати девор бимонанд” [3, 208].

Бояд гуфт, ки Амир Хусрав низ дар пайравӣ аз бадеънигорони порсӣ санъатҳои бадеъиро мучаррад ва мучаззо, яъне яклаҳт баррасӣ мекунад. Ва ҷунонки ишора рафт, сабки баёни Амир Хусрав бештар ба тақаллуф ва тасаннуъ тамоил дорад. Аз ин рӯ, санъатҳои, ки дар ин рисола мавриди баррасӣ қарор дода, ба қавли Рашиди Ватвот, аз ҷумлаи “маснӯот ва мурассабот” мебошанд. Ва бештарини онҳо ба санъатҳои лафзӣ мансубанд ва як қисми дигарашро санъатҳои тафаннунӣ ташкил медиҳанд, ки ба қавли Шамси Қайс намоишгари “тавоноӣ бар қудрат” аст.

Ҳарфи аввали хатти дувум бо санъати дурӯбинӣ шурӯъ мегардад. Ин санъат, бино ба таърифи Амир Хусрав, “Оинаест дурӯя, ки як тараф дар вай араб менамояду дувум ҷониб аҷам. Сохтани ҷунин оина дар ҳадди ҳар табъ натавонад буд, аз он рӯй, ки агар табъ бошад, фазл набошад ва агар фазл бувад, табъ набувад ва агар ҳар ду шуд, қудрати таркиби лафз азим душвор аст. Ва агар он низ осон гашт, бар оинҳои назму наср дасти тамом бояд ва агар он низ даст дод, нерӯӣ ангехт дар ниҳояти тааззур ва агар он ҳам рӯй намуд, ниғоҳдошти тартиби маънии якваҷҳаи ҳама арабӣ ва дувум ҷиҳат ҳама форсӣ бағоят мушқил. Ва агар он низ осон гашт, қуввати давоми фикрат саҳт шоқ ва агар он низ ба ҳуштабӣ саҳл намуд, ҳанӯз он укбаи кӯх дар пеш аст ва он ин аст, ки котиб бештарӣ аз калимоти арабро, ки ҳар як оинаест ба олами ҳаёл тасфия кардасту алфози зу-л-ваҷҳайн, ки як ваҷҳ ҳама порсӣ буваду дувум ҷиҳат ҳама арабӣ берун оварда, ҷунонки: барориву (برآرى) дарорӣ (درآرى) ва равониву (روانى) нодонӣ (نادانى) ва ёру (يار) дору (دار) мадор (مدار) ва он чи мисли ин дигар дар ин санъат пайванд тавон кард” [3, с. 225].

Табиист, ки ин таъриф бо забони пур аз розу рамз ва кинояву маҷоз баён шудааст. Аз ин рӯй, Хусайн Воизи Кошифӣ унвони онро тағйир дода, “зуллисонайн” номидааст. Шиблии Нуъмонӣ миёни санъати дурӯбинӣ ва зурӯятайн фарқ нагузошта, ҳардуи онро як санъат шуморидааст. Инҷунин номи онро каме кӯтоҳ карда, ба лафзи “дурӯ” иктифо намудааст. Аммо Тасбеҳӣ ба ин бовар аст, ки “Ин санъат ва саноеъи дигарро бад-ин ҷиҳат овард, ки дигарон аз овардани онҳо очизу нотавон бошанд” [9, с. 281].

Тибқи фармудаи Кошифӣ санъати зуллисонайн ҷунон бувад, ки шоири кодирсухан байте гӯяд, аз як ваҷҳ, сурати холи, ба арабӣ поку зебочамол намояд; ва аз

чихате дигар мақоле ба форсӣ муртабит ва марбут дар баён ояд; ва агар дар китобати он байт аз арабӣ то форсӣ, андак тафовуте бошад, ё дар ҳаракат андак тағйире падид ояд, мӯҷиби таъну қадҳ нест. Чунонки Амир Хусрав гӯяд:

Баҳое хона дорӣ, бо баҳо кун,
Ҳаводориву нодонӣ раҳо кун.

Маънии форсӣ худ зоҳир аст, аммо арабии “Баҳо” номи шахсе бошад ва “ё”-и нисбат, яъне “баҳои ман”. “Бобиҳо кун” – бар дари он сарой бош, “ҳавӣ дорӣ” – фуруд омад дар сарои ман. “Хон дорӣ” – хиёнат кард дар сарои ман. “Но донӣ” – нидо кард маро, “Кун” – бибош. Дар китобати лафзи “хон” ва “ҳавӣ” аз арабӣ то форсӣ тафовуте ҳаст ва дар ҳаракат ҳеч тағйире нест” [4, с.506].

Ин санъатро Шиблии Нуъмонӣ бо санъати зурӯятайн омезиш додааст [11, с.439]. Ҳарчанд ба ақидаи Амир Хусрав санъати дурӯбинӣ бо санъати зурӯятайн қариб аст, вале он ба масобаи санъати мучаррад ва мучаззо (алоҳида) баррасӣ шуда. “Дурӯ, бино ба навиштаи Шиблии Нуъмонӣ, навиштани якчанд иборате, ки аз радду бадал кардани нуқот бишавад, онро ба ду забони мухталиф хонд ва бомаънӣ ҳам бошад. Амир дар ин санъат чандин сафҳа навишта, лекин ба воситаи ғалатнависию котибон саҳеҳ хондани онҳо мушқил, балки номумкин аст. Лизо ба нисф сатр иктифо мекунем:

رسیدی بدیدی مرا دی به خوانی
زمانی بباشی به یاری بشای.

Маънои тахтуллафзи ин байт чунин аст:

Ту дирӯз омадиву маро дар як маконе дидӣ, қадре бибош, ту қобили дӯстӣ қардан мебошӣ.

Моҳияти аслии ин санъат дар он аст, ки ҳам ба забони порсӣ ва ҳам ба забони тозӣ маъно дошта бошад. Гунаи порсии он дар матн зикр шудааст.

Вале дар ин байт нуқат ва ҳаракоти арабӣ биафзоєм, ин байт ҳосил мешавад:

زشیدی، ندیدی، مُرادى، نجاتى
زمانى بیاسى تبارى نساى.

Тарҷимаи ин байти арабӣ ба порсии тоҷикӣ чунин аст:

Ҳидоятёфтаи манӣ, беназир ҳастӣ, муроду мақсади манӣ, наҷоти манӣ. Маро инхироф ноумед карда, ки занонам ба ҳам низоъу пархош мекунамд.

Аммо баргардонкунандаи матни қирилӣ танҳо бо овардани гунаи порсии он иктифо кардааст, ки чунин равиши қор дар матншиносии илмӣ ва интиқодӣ мақбул нест.

Нуктаи дигарро низ бояд инҷо зикр кард, ки шоҳиди овардаи Кошифӣ дар матни қирилӣ вучуд надорад. Ин ҳолат имкон медиҳад, ки ҳаде занем: ё веростори матни қирилӣ баъзе пораҳоро фуруғузур карда, ё марҷаи Ҳусайн Воизи Кошифӣ дигар будааст. Шоҳиде, ки Шиблии Нуъмонӣ ба он истинод мекунад, дар санъати зурӯятайн омадааст. Зимнан бояд гуфт, ки ин санъат аз рӯи мухтассоташ ба санъати “ғасҳиф” низ шабоҳат дорад.

«Қалбу-л-лисонайн» низ аз ихтирооти Амир Хусрав буда, аз ҷумлаи саноеъи лафзист. Худой Шарифов онро “аз ҳама санъати мураккабтарин” баршумурдааст [10, 128]. Аз ин рӯ, эҷоди шеър дар ин санъат ҳунар ва маҳорати махсусро талаб мекунад. Ин санъат, бино ба навиштаи муаллиф, чунон аст, ки “аз боло фуруд оянд, арсаи форсӣ бинанд ва агар аз фуруд ба боло раванд, ба арабӣ бирасанд. Тариқи хонданаш он аст, ки дар порсӣ аз матлаъ сӯи мақтаъ оянд, монанди тире, ки рост аз боло фуру омад ва дар арабӣ аз зайли руқба сӯи садр бароянд, бар сони тире, ки роҷеъ шавад”

[3, 226]. Амир Хусрав барои ин санъат шаш байт ва як зарбулмасал овардааст, ки ҳамагӣ таснифоти ўст. Аммо Шиблии Нуъмонӣ ба гунаи акси он шубҳа карда, бинобар ин навиштааст: “”Ашъори зиёде дар ин боб навишта ва ҳамагӣ ҳам ба забони форсӣ мебошанд, лекин агар бихоҳанд онҳоро маъқул ва ворун кунанд, иборати арабӣ дармеояд” [11, с.440]. Албатта, ин шубҳа асос надорад, ба ин далел, ки шарт асосии ин санъат ба ду забон сурудани як байт аст, агар меъёри ин шарт ҳалал ёбад, моҳияти аслии санъати мазкур гум мешавад. Амир Хусрав таъкид мекунад, ки аз ў пештар дар ин санъат қасидае Қозӣ Сафиуддин Бухайр навишта, аммо ба ў дастрас нагаштааст. Чунонки Амир Хусравост:

Байт:

Бин ёраки меҳрубони фаррух

Дар меҳру матоб ҳар замон рух.

خرفنا برة مكرأ ينيب

خر نام زره بات مورهم زد

Байти дигар:

Мебош ба кор шодмонӣ,

Меҳмонӣ кун, ки меҳмонӣ. (67)

ينام ذاء شراكب شاب يم

ينام هيمنه كنگ ينام هم

М. Тасбеҳӣ [9, 282], Х. Шарифов [10, 128] ва М. Нарзикул [5, 116] ин санъатро тавзеҳ додаанд.

Дар маҷмӯъ, санъатҳои “форсу-л-араб”, “мубодилату-р-раъсайн”, “қатъу-л-хуруф”, “васлу-л-ҳарафайн”, “иттисолу-л-хуруф”, “арбаъату-л-аҳраф”, “ҳамсаи муфрада”, “муъҷизату-л-алсина ва-ш-шафот”, “узлу-л-лисон”, “тарҷумату-л-лафз”, ки аз мубдеоти Амир Хусрав мебошад, гувоҳи иқтидор ва тавоноии забони порсии тоҷикиро нишон медиҳад. Назари ў, -менависад Худой Шарифов, - ба инкишофи тарзҳои сухан аз лиҳози санъат, ки ба пешрафти ҳунари мусоидат мекарда бошад, нигаронида шуда, мусоидати истифодаи онҳоро дар амалияи эҷодӣ таъмин менамояд [10, с.129].

Вале, мутаассифона, сурудани чунин абёт дар ин саноеъ маҳорату солиқаи маҳсусро талаб мекунад, пас аз Амир Хусрав онҳо вориди рисолаҳои бадеӣ порсӣ нашуданд ва шоирон ба он саноеъ тавачҷух накарданд.

Пайнавишт:

1. Аҳсануззафар Сайид // Баррасии интиқодии “Эҷозии Хусравӣ” (ҷилди сеум). Маҷаллаи Қанди порсӣ. Сс.108-114. – с. 108.
2. Балғиромӣ, Мирзӯломалӣ Озод. Ғизолони Ҳинд (Мутолааи татбиқии балогати ҳунари ва форсӣ ба инзимои фасле дар заминосӣ). Тасҳеҳи Сирусӣ Шамисо. – Теҳрон: Садои муосир, 1382. – 176 с.
3. Дехлавӣ, Амир Хусрав. Расоилу-л-эҷоз / Эҷозии Хусравӣ. Матни илмӣ-интиқодӣ. Таҳияи матн бо муқаддима, тасҳеҳ, тавзеҳот, таълиқот ба кӯшиши М. Нарзикул. – Душанбе: Дониш, 2013. -470 с.
4. Кошифӣ, Камал ад-дин Хусайн Ваиз. Бадеъ ал-афкор фӣ саноеъ ал-ашъор (Новые мысли о поэтическом искусстве). Издание текста, предисловие, примечания и указатели Р. Мусульманкулова. – М.: Наука, 1977. -221+11 с.
5. Нарзикул Мисбоҳиддин. “Эҷозии Хусравӣ” ва мақоми он дар таърихи афкори адабии форсии тоҷикӣ. – Душанбе: Сино, 2009. -176 с.
6. Нарзикул Мисбоҳиддин. Трактат Амир Хусрава Дихлави “Эдҷазии Хусравӣ” (“Чудо Хусрава”) и традиция эпистолярного жанра в истории персидско-таджикской литературы (X-XIV вв.). – Душанбе: Ирфон, 2014. -308 с.

7. Сатторзода А. Такмилаи бадеъи форсии тоҷикӣ (дар заминаи навиштаҳои пешиинӣ ва имрӯзӣ). – Душанбе: Адиб, 2011. - 330 с.
8. Тағирдҷанов А. Т. Амир Хусрав Дихлави. // Вестник Ленинградского университета, №2, вып.4. – Л., 1975.
9. Тасбеҳи Муҳаммадхусайн. Саноеи лафзии Амир Хусрав. // Армузон. Шумораи 4 ва 5. 1356. – сс.280-283.
10. Шарифов. Назарияи наср дар адаби форсии асрҳои 4-9 ҳиҷрӣ. – Душанбе: Пайванд. 2004, - 319 с.
11. Шиблі, Нуъмонӣ. Шеър-л-Аҷам. Ҷилди аввал ва дувум. – Душанбе: ДДОТ, 2016. - 544 с.

Reference Literature:

1. Ahsannuzzafar Sayid "Critical Investigations" of "Husravi's Miracle" (V.3). "Persian Sugar" Journal. - PP. 108-114
2. Balghiromi, Mirgogulomali Ozod. "Indian Gazds" (Comparative Research on Persian Poetic Style). Under the editorship of Sirus Shamiso. - Tehran: Sadoi Muosir, 1382 hijra. - 176 pp.
3. Dehlavi, Amir Husrav. "Husravi's Miracle. Scientifico-critical text. Compilation, preface, recension, commentaries and appendix and by M. Narzikul. - Dushanbe: Knowledge, 2013. - 470 pp.
4. Koshifi, Kamal ad-din Husayn Vaiz. "New Ideas about Poetical Art". Edition of the text, preface, notes and indications by R. Musulmankulov. - Moscow: Science, 1977. - 221+11pp.
5. Narzikul Mishobiddin "Husrav's Miracle and its Place in the History of Persian-Tajik Literary Theory. - Dushanbe: Sino, 2009. - 176 pp.
6. Narzikul Mishobiddin. "Edjazi Husravi" (Husravi's Miracle), Amir Husrav's Treaty and Traditions of Epistolary Genre in the History of Persian-Tajik Literature (X-th - XIV-th). - Dushanbe: Cognition, 2014. - 308 pp.
7. Sattorzoda A. Addenda to Persian-Tajik Rhetoric. - Dushanbe: Man-of-Letters, 2011. - 330 pp.
8. Taghirdjanov A. T. Amir Husrav Dehlavi. Bulletin of Leningrad University. 1975, N2, Issue 4. – Leningrad, 1975.
9. Tasbehi Mukhammadkhusayn. Figures of Speech by Amir Husrav // Armugoh. Numbers 4 and 5. 1356 hijra. - PP. 280-283
10. Sharifov. The Theory of Prose in the Persian Literature of the IV-th - the IX-th Centuries of Hijra. - Dushanbe: Alliance, 2004. - 319 pp.
11. Shibli, Numoni. Sheru-l-Adjam. VV. 1-2. - Dushanbe: DDOT, 2016. - 544 pp.